

14. Alaniiazov T.K., Saktaganova Z.G. *Detskie uchrezhdeniia v Karlage / Alaniiazov T.K., Saktaganova Z.G. // Vestnik Karagandinskogo universiteta. Seriya «Istoriya. Filosofiya». – 2023. – №1(109). – S. 127-143.*

15. GARF. – F.R-9414. – Op.1. – D.42. – L.87-88.

16. Arkhiv UKPS i SU GP RK po Karagandinskoi oblasti. – F.16. – Sv.10. – D.81. – L.79-80.

17. GARF. – F.R-9414. – Op.1. – D.31. – L.2, 27-27ob, 115, 153-153ob.

18. Saktaganova Z.G. *Meditsinskoe obsluzhivanie v Karlage //Deti kazakhstanskikh lagerei GULAGa i spetsposelenii. 1930-e – 1950-e gg.: kollektivnaia monografiia / Saktaganova Z.G., Abdrakhmanova K.K., Allaniiazov T.K., Eleukhanova S.V. Pod obshch. red. Z.G. Saktaganovoi.– Karaganda: Print, 2024. – 521 s.*

19. Arkhiv UKPS i SU GP RK po Karagandinskoi oblasti. – F.16. – Sv.24. – D.387. – L.192-193.

20. Arkhiv UKPS i SU GP RK po Karagandinskoi oblasti. – F.16. – Sv.2. – D.13. –L.59.

ҒТАХР/ МРНТИ / IRSTI: 03.20

ӘӨЖ/УДК/ UDC 94(574)

<https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2025.87.4.003>

Д.И. Салқынбек¹, Г.Н. Ксенжик²*

¹Қ.И.Сәтбаев атындағы ҚазҰТЗУ-нің профессоры,

тарих ғылымдарының кандидаты

Қазақстан, Алматы қаласы.

E-mail: salkynbek.dosaly@mail.ru

²тарих ғылымдарының докторы, профессор

Қазақстан, Алматы қаласы.

E-mail: migkz@ya.ru

XVIII-XX ҒАСЫРДЫҢ БАС КЕЗЕҢІНДЕГІ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ШЕКАРАСЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУЫ ЖӘНЕ ШЕКАРАЛЫҚ ӨНІРДЕГІ ҚАЗАҚТАРДЫҢ ӨМІРІНДЕГІ ӨЗГЕРІСТЕР

Аңдатпа

Мақалада XVIII-XX ғасырдың басындағы Ресей империясының саяси, әскери және мәдени экспансиясы нәтижесінде Қазақ хандығының шекараларының қалай өзгеріске ұшырағанын және бұл өзгерістердің қазақтардың өмір салтына қалай әсер еткені талданады. Автор қазақ даласының Ресей империясының отарлық ықпалына ұшырау үдерісін зерттеумен қатар жазбаша тарихи деректер мен көрнекі деректерге сүйене отырып, бұл кеңістіктің әлеуметтік, саяси және мәдени мәнін ашуға тырысады. Шекаралық кеңістік, сонымен қатар тоғысу, қарсыласу және бейімделу аймағы ретінде талданады.

XVIII-XX ғасырдың бас кезеңіндегі Қазақ жерлерінің Ресей империясының құрамына біртіндеп енуі барысындағы шекаралық кеңістікте өмір сүріп жатқан қазақтардың өміріндегі аса ауыр жағдайлар мен жаңа өзгерістерге қазақтардың бейімделуі олардың кәсібі, шаруашылығы, сауда-саттық саласы арқылы ашылып баяндалады.

Ресей империясының Қазақ жерлерін басып алғаннан кейін, Қазақ жерінде жүргізілген әкімшілік-аумақтық реформалардың зардаптарын ашумен қатар, бұл саяси экономикалық өзгерістердің шекаралық кеңістік аймағындағы қазақ халқының дәстүрлі өмір салтына, шаруашылығына, рухани дүниетанымына түбегейлі әсер етіп, жаңа тарихи өмірдің қалыптасқандығы жан-жақты талданады.

Кілт сөздер: империялық саясат, отарлық қанау, шекаралық кеңістік, шекаралық өзгерістер, жаңа өмірге бейімделу, қарсылық, қақтығыстар.

Алғыс. Мақала AP23485574 гранты аясында жүзеге асырылып жатқан «Фронтир» - Қазақстан тарихындағы XVIII-XX ғасырдың басындағы кеңістік құбылысы (көрнекі және жазбаша деректер негізінде) жобасы шеңберінде дайындалды. Мақала Қазақстан Республикасының Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің қаржыландыруымен орындалды.

Салкынбек Д.И. *1, Ксенжик Г.Н. *2

¹профессор КазНИТУ им.К.И.Сатпаева, кандидат исторических наук

Казахстан, город Алматы

E-mail: salkynbek.dosaly@mail.ru

²доктор исторических наук, профессор

Казахстан, город Алматы

E-mail: migkz@ya.ru

ФОРМИРОВАНИЕ ГРАНИЦ КАЗАХСТАНА В XVIII – НАЧАЛЕ XX ВЕКА И ИЗМЕНЕНИЯ В ЖИЗНИ КАЗАХОВ В ПРИГРАНИЧНЫХ РЕГИОНАХ

Аннотация

В статье рассматривается, как изменялись границы Казахского ханства под влиянием политической, военной и культурной экспансии Российской империи в XVIII – начале XX века, а также как эти изменения отразились на образе жизни казахов. Автор, опираясь на письменные исторические источники и визуальные материалы, исследует процесс колониального влияния России на казахскую степь, раскрывая социальное, политическое и культурное значение приграничного пространства. Приграничье анализируется как зона пересечения, сопротивления и адаптации.

Постепенное вхождение казахских земель в состав Российской империи в указанный период сопровождалось серьезными изменениями в жизни казахов, проживавших в приграничных регионах. Адаптация к новым условиям раскрывается через изменения в хозяйстве, ремесле и торговле.

Помимо этого, в статье подробно анализируются последствия административно-территориальных реформ, проведенных Россией после захвата казахских территорий, а также политико-экономические изменения, оказавшие глубокое влияние на традиционный уклад жизни, хозяйство и духовный мир казахского народа. Всё это привело к формированию новой исторической реальности.

Ключевые слова: имперская политика, колониальная эксплуатация, приграничное пространство, изменения границ, адаптация к новой жизни, сопротивление, конфликты.

Благодарность. *Статья подготовлена в рамках реализации гранта AP23485574 «Фронтир» как пространственное явление в истории Казахстана XVIII – начала XX вв. (на основе визуальных и письменных источников). Работа выполнена при финансовой поддержке Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан.*

Salkynbek D.I. ¹, Ksenzhih G.N. ^{*2}

¹Professor at Satbayev University, Candidate of Historical Sciences
Kazakhstan, Almaty

E-mail: salkynbek.dosaly@mail.ru

²Doctor of Historical Sciences, Professor

Kazakhstan, Almaty

E-mail: migkz@ya.ru

FORMATION OF KAZAKHSTAN'S BORDERS IN THE 18TH – EARLY 20TH CENTURY AND CHANGES IN THE LIVES OF KAZAKHS IN BORDER REGIONS

Abstract

This article explores how the borders of the Kazakh Khanate were transformed as a result of the political, military, and cultural expansion of the Russian Empire during the 18th to early 20th centuries. It analyzes the impact of these changes on the traditional lifestyle of the Kazakh people. Relying on written historical sources and visual materials, the author examines the process of Russian colonial influence on the Kazakh steppe, aiming to uncover the social, political, and cultural significance of the borderland. The border space is analyzed as an area of intersection, resistance, and adaptation.

The gradual incorporation of Kazakh lands into the Russian Empire during this period led to profound changes in the lives of Kazakhs living in the frontier regions. The article illustrates how the Kazakhs adapted to these new conditions through their occupations, economy, and trade.

Additionally, it thoroughly analyzes the consequences of administrative-territorial reforms implemented by the Russian Empire after the occupation of Kazakh territories. The study shows how these political and economic changes radically affected the traditional way of life, economic practices, and spiritual worldview of the Kazakh people, ultimately leading to the emergence of a new historical reality.

Keywords: imperial policy, colonial exploitation, borderland, border changes, adaptation to new life, resistance, conflict.

Acknowledgment. *This article was prepared within the framework of the AP23485574 grant project titled "Frontier" as a Spatial Phenomenon in the History of Kazakhstan in the 18th – Early 20th Centuries (Based on Visual and Written Sources). The work was carried out with the financial support of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan.*

Кіріспе. XVIII ғасырдың алғашқы ширегі Қазақ мемлекетінің сыртқы жағдайының аса күрделілігімен ерекшеленеді. Қазақ мемлекетінің солтүстігі мен батысынан Ресей империясының, шығысынан Жоңғар мемлекетінің, оңтүстігінен Орта Азия хандықтарының қауіп туғызуы оның сыртқы жағдайының аса ауыр болғанын көрсетеді. Осы кезеңдегі Қазақ хандығының сыртқы жағдайын суреттеген Ш.Уәлиханов: «XVIII ғасырдың алғашқы онжылдығы қырғыз(қазақ) халқының өміріндегі сұмдық уақыт болды. Олардың ұлыстарын жоңғарлар, еділ қалмақтары, жайық казактары және башқұрттар әр жақтан талқандады, малын айдап әкетіп, тұтас әулеттерді тұтқын етіп алып кетті» - деп суреттеген еді [1]. Қазақ хандығының сыртқы және ішкі жағдайының аса ауыр кезеңін тиімді пайдаланған Ресей империясы шығысқа қарай ұмтылып, өзінің шекарасын ұлғайту мақсатында кең көлемдегі шараларға көшті. Қазақ жерлерінің Ресей империясының құрамына тұтастай бір мезгілде кірмегені белгілі. Ресми құжаттар бойынша 1731 жылдан басталған процесс 1860 жылдары аяқталып, Ресей империясының қазақ жерін жаулап алуына 130 жылдай уақыт кетті. Осы жылдар аралығында Ресей империясы қазақ жерлерін жаулап алудың әртүрлі тәсілдерін

пайдаланды. Қазақстанның батыс аймағынан басталған бұл процестің барысында қазақ мемлекетінің шекарасы да тарылып, елеулі өзгеріске ұшырай бастады. Шекараның өзгеруі де өз кезегінде халықтың әлеуметтік-экономикалық, қоғамдық-саяси тұрмысына да өзгерістер енгізді. Халқымыздың XVIII ғасырдан бергі кезеңдегі тарихының денін орыс тарихшыларының, саяхатшыларының және тағы да басқа зерттеушілерінің еңбектері құрайтыны белгілі. Яғни, XVIII ғасырдың алғашқы жартысынан бастап, Қазақ жерлерінің шекарасын айқындауда саяхатшылардың жазбалары, дипломаттардың ресми хаттары, ресей үкіметінің жіберген арнайы экспедицияларының жазбалары, арнайы тапсырмаларды орындау барысындағы орыс офицерлерінің баяндамалары, әскери соғыс карталары, орыс географиялық қоғамның жазбалары жазбаша мәлімет ретінде үлкен деректерді толықтырса, Ресей империясының қазақ жерлерін жаулап алуы барысында жасалған карталар, әскери бекіністер, салынған форттар мен шептер, әскери жорықтардың картасы да аталған мерзімдегі қазақ жерлерінің шекарасын анықтауда және Ресей әскерлерінің қазақ жеріне ішкерлей енуі барысындағы шекаралық өзгерістерді айқындауда маңызды мәліметтер береді.

Материалдар мен әдістер. Мақаланың деректік негізін XVIII-XX ғасырдың бас кезеңіндегі қазақ жерінің шекарасын және оны саяси, экономикалық, мәдени-рухани тұрғыдан Ресей империясының жаулап алуы барысындағы отаршылдық саясаттың өлке халқына тигізген әсерін, шекаралық кеңістіктегі өзгерістерді және оның зардаптарын зерттеген Ресей және Қазақстандық ғалымдардың еңбектері құрайды.

Мақаланы жазуда тарихи объективтілік, салыстырмалы талдау, жүйелеу, сипаттау және тағы басқа жалпы ғылыми әдістер қолданылды.

Нәтижелер мен талқылаулар. XVIII ғасырдың бас кезінен бастап, Ресей империясы қазақ жерлерінің аумағын, қазақ жүздерінің орналасуын, қазақ хандығының ішкі жағдайын, жүздік, рулық құрылымын, әлеуметтік-саяси дамуы мен экономикасын, этнографиясы мен тарихын жан-жақты зерттеуге кірісті. Осы кезеңдегі Қазақ мемлекетінің шекарасын анықтауда Ресей үкіметі жіберген арнайы зерттеу экспедицияларының мәліметтері маңызды. Ресей үкіметі бекіткен бұл экспедициялардың міндеті ретіндегі арнайы нұсқауда: «...экспедиция құрамында жерді, өзен-суды қағазға жақсы түсіре алатын әскери маман болуы керек, бұл жұмыстар жергілікті адамдарға сездіртпей, халықтың ашу-ызасын келтіріп алмай, өте сақ жасырын жүргізілуі тиіс» делінген тапсырмалар болды[2]. Қазақ хандығының шекарасы, географиялық жағдайын зерттеу мақсатында жіберілген экспедицияның құрамында болған зерттеуші И.Г.Георги былай деп жазады: «Қазақтардың далалары батыста Орал өзеніне дейін, солтүстікте Уя мен жаңа Сібір немесе Есіл шебіне, одан әрі Тобылдан Ертіске дейін, шығыста Суразы өзіне, Хиуа, Түркістан және одан әрі, оңтүстік-шығыста және оңтүстікте Сырдария өзені және Арал мен Каспий теңізіне дейін созылып жатыр. Бұл кең байтақ дала, батыс пен оңтүстік-батыс кіші, шығысы мен солтүстігін Орта орда иеленген, көбісіне құмды және сорлы ашық және құрғақ алқаптардан тұрады, шығымды егіндік жерлер аз, ал орманды жерлер одан да аз. Ішімдік таза сулары да тапшы. Көптеген өзендері шамалы немесе өте тұзға бай, ішімдік таза суы бар өзендер аз. Шекаралық өзендерден басқа атақты өзендері мыналар: Ертіске құйылатын Тобыл және Есіл, сонымен қатар Ембі, Ырғыз және Торғай, біріншісі Каспий теңізіне, қалғандары – Ақсақал өзеніне құяды»[3]. Саяхатшы И.Г.Георгийдің жазбалары бойынша жасалатын негізгі тұжырым ол сол кезеңдегі қазақ жерлерінің шекарасын айқын сипаттай отырып толық қамтылғандығы.

Орыс зерттеушілері Қазақ халқының шекарасын айқындауда, қазақ жүздерінің орналасқан аймағын анықтау арқылы, тұтас қазақ жерлеріне сипаттама жасады. XVIII ғасырдың бірінші жартысында қазақтардың үш жүзінің алып жатқан аумағы мен шекарасына кеңінен сипаттама берген орыс зерттеуші И.К.Кирилов болатын. Ол, Ұлы жүздің қыстауларына Балқаш өзенінің оңтүстік жағалауын, Мойынқұм, Талас, Шу және Іле өзендерінің жазықтарын, жазғы жайлауы Тянь-Шань тауларының сілемдері мен Қаратау тауларының жоталарында орналасқандығын, ал Оңтүстіктегі Ұлы жүздің орналасқан аймағы Шыршық және Арыс өзендері бойымен, Ферғана даласының солтүстік-батысына дейін барып, Ташкент қаласымен қоса Сырдария

өзені бойымен Бұқар хандығының шекарасына дейін жеткендігін атап көрсетеді. И.К.Кириловтың сипаттамасы бойынша Орта жүз қазақтары Солтүстік-Шығыс, Орталық, Оңтүстік-Шығыс Қазақстанның кең байтақ жерлерін алып жатқан. Кіші жүздің жерлері Батыс Қазақстанды қамтыған. Кіші жүздің жазғы жайылымдары Үстірттің кеңістігімен қоса, Ор, Орал, Елек, Ембі, Темір өзендеріне құятын кішігірім өзендер және Мұғаджар тауларының ауданында орналасты, қыстаулары Ырғыз өзені мен Сырдарияның төменгі ағысы, Арал теңізіне дейін, батыста Маңғыстау жарты аралын, Атыраудың алқаптарын, Нарынның құмдарын қамтыған [4, б.б. 226-235].

Орыс зерттеушілерінің ішінде XVIII ғасырдағы халқымыздың үш жүзінің аумағын, ішкі және сыртқы шекарасын, қоныстары мен жайылымдарына толық сипаттама берген әкелі-бала П.Н.Рычков пен Н.П.Рычковтар болды. П.Н.Рычков 1730-1750 жылдар аралығында Ресей үкіметінің қазақ билеушілерімен арадағы қарым-қатынас іс қағаздарын жүргізген жауапты тұлға болды. Соның негізінде жазылған «Орынбор тарихы» еңбегінде Орынбор шекаралық шебінің құрылу тарихымен қоса, сол кезеңдегі бұл өлкенің тарихи географиясын қамтып шығады. Қазақ өлкесін зерттеу жөніндегі әкесінің ісін одан әрі жалғастырған Н.П.Рычков «Капитан жазбалары» еңбегінде Қазақ жерінің жер аумағын, ондағы өзен-көлдер мен таулардың атауларын келтіре отырып, қазақтар қойған әрбір атауға түсініктеме беру арқылы қазақ өлкесінің жер аумақ тарихын одан әрі аша түсті[5].

XIX ғасыр мен XX ғасырдың бас кезеңіндегі Орыс зерттеушілерінің еңбектерінен Қазақ жерлерінің орналасқан аймағына берілген сипаттамалық мәліметтер кездеседі. Мәселен, этнограф Н.А.Аристов: «Түркі тайпалары мен халықтарының этникалық құрамы және олардың саны туралы жазбалар» атты еңбегінде: «Бұл халық саны бойынша Түрік халықтарының арасында екінші орын алады, ал жерлерінің кеңістігі бойынша бірінші орында тұр, себебі олардың жерлері Монғол Алтайынан – Амударияның сағасы мен Каспий теңізіне дейін созылып жатыр» деп жазып, халқымыздың саны мен жер аумағын толық сипаттап жазған болса[6, б.21], XX ғасырдың бас кезіндегі орыс тарихшысы К.К.Абаза: «Европалық Ресейдің тең жартысына теңелген, Волганың төменші ағысының жағасынан Тарым өзеніне дейін және Сырдарияның сағасынан Ертіс өзеніне дейін созылған байтақ алқап жерлерін, бұнда бұрынғы уақыттан бері орналасқан қырғыздардың (қазақтардың) қоныстары алып жатыр» деп, халқымыздың тарихи ата қонысы туралы бұрынғы жазбаларды одан әрі байытты[7, б.22].

Жалпы, Ресей империясының Қазақ жерлерін жаулап алу барысындағы қазақ хандығының шекарасына қатысты орыс зерттеушілерінің біз тоқталып кеткен еңбектерден басқа да еңбектер бар. Біз тек негізгі деген еңбектерге ғана шолу жасап өттік. Сонымен қатар, қазақ хандығының шекарасына қатысты көрнекті деректердің ішінде Ресей империясының қазақ жерлерін жаулап алу мақсатында ішкерлей еніп салған әскери бекіністері мемлекеттік шекарамыздың көрінісін айқын ашып береді. Және бұл бекіністердің кезең-кезеңімен салынып орналасуы қазақ мемлекетінің мемлекеттік шекарасын үлкен өзгерістерге ұшыратты.

XVIII ғасырдың бас кезінде салына бастаған Сібір бекінісі белдеуінің жалғасы ретінде 1717 жылы Омбы, Железинск, Ямышев бекіністері 1718 жылы Семей бекінісі тұрғызылған болса 1720 жылы Өскемен бекінісі тұрғызылды. Бұл қазақ жерін тікелей отарлап кірудің бастамасы болды. Осы әскери бекіністерге тоқталып өтейік. Орынбор бекінісі шебі 1730-1740 жылдары Жайық өзені бойында салынды. Орынбор бекінісі шебінің жалпы ұзындығы Звериноголовск бекінісінен Гурев бекінісіне дейін созылып 2500 шақырымға созылды. Бекіністер аралығында форпостар, күзет мұнаралары, қорғаныс оқпандары болды. XVIII ғасырдың 50-ші жылдарынан бастап Ресей империясы әскери-инженерлік шараларды іске асыру үшін Қазақ жерінің солтүстік және шығыс өңірін қоршап, арнайы шеп құрудың жоспарын жасап, қазақ жерін әскери күшпен отарлауға жүйелі түрде көшті. Әскери бекіністер салу арқылы әскери отарлауды «табысты» жүргізіп дәнiккен Ресей билігі 1745 жылы бұрынғы «Старо Ишимская» шебін одан әрі кеңейтіп, 1752 жылы Ертіс өзенінің бойындағы Қызылжар деген жерге бекініс салып, оған Петр және Павел әулиелерінің атауын берді. 1734 жылы

жоғарғы Жайық шебінің незігі қаланды. Шептің ұзындығы: Қазіргі Атырау қаласынан басталып, Алабұға (қазіргі СҚО жері) шебіне дейін ұзындығы-1780 шақырымды құрады. XVIII ғасырдың 30-40-шы жылдары жоғарғы жайық қамалынан Звериноголовски қамалына дейін 770 шақырымға созылған Үй шебі құрылды. XVIII ғасырдың 50-ші жылдары ұзындығы 930 шақырым Ертіс шебін салу аяқталды. Ұзындығы 1684 верст қашықтықты қамтыған бұл шеп Омбыдан оңтүстік-шығысқа қарай Ертісті жағалай, Қытаймен шекарадағы Урыльск селосына дейін жалғасып жатты. Сонымен қатар, Тобол өзенінің бойында орналасқан шекаралық пункт Звериноголовск редутинан Омбы бекінісіне дейін аралықта тағы бір шеп құрылып, оған 33 редут, 32 маяк орнатылып, оны «Есіл шебі» деп атады. Сібір редутинан Омбыға 5 дейін ұзындығы 553 верст шеп құрылды. Бұл шеп қазақтардың байырғы қонысын көктей өтіп, 250 шақырымға ішкері енді. Ор мен Ертіс бойын жалғастырған «Қасірет белдеуі» осылай құрылған болатын.

1752 жылы 26 наурызда Ресей санатының шешімімен ұзындығы 548 верст болатын, 9 қамал мен 53 редуттан тұратын Ново-Ишим шебін салу аяқталды. Бұл шеп 540 шақырымға созылған Уйск шебін Ертіс шебімен жалғастырды. XVIII ғасырдың 50 жылдары ұзындығы 930 шақырым Ертіс шеп-белдеуін жасақтау аяқталып, Өскемен-Кузнецк аралықта 723 шақырым «Колывановская белдеуінің» құрылысы басталды. Бұл шеп Өскемен бекінісінен бастап, Алтай тауларын жағалай, Колыван зауыттарын басып өтіп, Кузнецк шебімен жалғасты. Бұл шеп-бекіністерге көп әскер шоғырландырып, «орыс-казак қоныстарын салу керек» деген желеумен қазақтардың ата-мекен жері тартып алынды. Сондай-ақ, қазақтардың ғасырлар бойы қалыптасқан дәстүрлі көшіп-қону жолдары бұзылды[8, б.10].

Әскери бекіністер салу арқылы Қазақ жеріне ішкерлей еніп, оның біраз бөлігін XVIII ғасырдың өзінде-ақ бағындырған Ресей империясы XIX ғасырда оны одан әрі жалғастырды. Мәселен 1847-1854 жылдары аралығында жаңа Сібір бекіністері салынды. Семей бекінісінен басталып, Сергиопол, Қапал, Верный бекіністерімен ұласып, қазақ жерлерінің оңтүстік-шығыс бөлігін бағындырса, 1855-1864 жылдары Сырдария бекіністер шебі, оған Түркістан, Перовск, Қазалы, Арал бекіністерін салу арқылы бүкіл Қазақ жерлерін отарлауды аяқтады. Бекіністер салу арқылы Қазақ жеріне бекінді деп айтуымызға болады.

XVIII ғасыр мен XX ғасырдың бас кезіндегі қазақ жерлерінің шекарасын анықтауда орыс ғалымдары дайындаған арнайы карталардың да алар орны ерекше. Ол карталарда: қазақ жерінде орналасқан өзендер мен көлдердің, елді мекендердің, қазақ жүздерінің орналасқан аумағы, молалар орындары, су құдықтары, әскери бекіністер, пайдалы қазбалар орындары, экспедиция бағыттары, шекаралық бекеттер, қыстақтардың орындары, орманды алқаптар және қазақ жерлері ресей империясының құрамына қосылғаннан кейінгі облыс, уезд, округтер мен болыстардың әкімшілік аумағы көрініс тапты.

XVIII ғасырдың бас кезінде Ресей империясында аймақтардың географиялық картасын жасау ісі қолға алынды. 1741 жылы Орынбор комиссиясы жанынан географиялық департамент құрылып, осы департамент қызметкерлері Орынбор губерниясының атлас картасын жасап шығарды. Қазақ хандығының шекарасын айқындау, ісінде мол мағлұматтар беретін бұл Орыс географ ғалымдары мен геодезистерінің ісі одан кейінгі жылдары өз жалғасын тапты. XVIII ғасырдың бас кезеңінен бастап, қазақ жерлерін картаға түсіру С.У.Ремезовтың «Книга большого чертежу» еңбегінен бастау алады. Еңбекте XVI-XVIII ғасырларда Ресей империясының Сібір, Алтай, Қазақ жерлеріне басып кіруде негіз болған Ертіс, Ишим, Тобыл өзендерінің төменгі бойындағы әскери бекіністерге толық сипаттама берілген. Қазақстанның тарихи картографиясы мен географиясын зерттеуде орыс тарихшысы А.И.Левшиннің «Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких орд и степей» атты еңбегінің маңызы зор. А.И.Левшин топограф А.К.Тимофеевпен бірлесе дайындаған «Қырғыз-қайсақ даласы және Түркістан» деген қолжазба картасында Қазақ жеріндегі барлық орыс бекіністер шебі, саяси-әкімшілік бөліністер, қазақ жүздерінің шекарасы, негізгі сауда жолдары бейнеленген. А.И.Левшин Қазақ жерлерінің шекарасы жөнінде: «Оның солтүстік шекарасын, ең алдымен, Алтай тауларының бір бөлігі құрайды, содан кейін Ертіс өзені, Ертістен Тобылға

дейін немесе Зверионоглов бекінісіне дейін, яғни Сібір шебі, Зверионоглав бекінісінен Үй өзенінің сағасына дейін – Тобыл өзені, әрі қарай Үй өзені және одан кейін Спасск форпостынан бастап Орынборға дейін, дәлірек айтсақ, Нежин форпостына дейінгі Орал өзені, ол жерден шекара Бердянка өзенімен жоғары қарай өтеді, әрі қарай Бурал және Ілек өзендерімен оның сағасына дейін, ақырында тағы да Орал өзенімен өтеді. Батыстағы шекарасы-сол Орал өзені мен Каспий теңізінің бір бөлігі. Оңтүстігінде қырғыз-қазақтар Каспий теңізінің шығыс жағалауында көшіп-қонып жүрген түркмендермен, Арал теңізіне дейін шектеседі», - деп жазып, бүкіл қазақ жерлерінің алып жатқан шекарасына толық сипаттама берді[9, б.20].

XVIII ғасырдан бастап, XX ғасырдың бас кезеңіне дейінгі орыс ғалымдары мен басқа да зерттеушілердің қазақ хандығының шекарасы жөніндегі еңбектеріне шолу жасаудағы басты мақсат, осы кезеңдегі қазақтардың ата-мекеніне сипаттама бере отырып, Ресей империясының жаулап алуы нәтижесінде қазақ жерлерінің біртіндеп шекарасының өзгеріске ұшырауы және сол өзгерістердің қазақ халқының дәстүрлі өмір салтына, шаруашылығына, рухани дүниетанымына түбегейлі әсер етуін ғылыми тұрғыдан сараптау болып табылады.

Қарастырып отырған кезеңдегі Қазақ, Ресей қарым-қатынастары, шекараның қалыптасуы, Қазақстанның Ресей құрамына кіруі жөнінде айтқанда, бірінші кезекте Ресей империясының қазақ жерін әскери күшпен жаулап алғандығын ашып айтамыз. Ресей империясы тарихының білгірі профессор В.О.Ключевский: «Ресей тарихы – бұл отарлаушы елдің тарихы. Ондағы отарлау аймағы мемлекеттің аумағымен бірге кеңейіп отырды. Кейде бәсеңдеп, кейде қарқын алып отырған бұл ғасырлар бойғы қозғалыс бүгінгі күнге дейін жалғасып келеді» - дей отырып, Ресей империясының жаулап алушы, отарлаушы тарихына шынайы баға береді[10]. XVIII ғасырдың бас кезінен бастап, Қазақ жерлерінің Ресей империясының құрамына кіре бастауына байланысты, қазақтардың шаруашылығында күрделі өзгерістер жүрді. Отаршылдықтың әкімшілік құрсауы салдарынан кең дала тарылып, ежелден малға жайылым болып келген байырғы Қазақ жерлері, орманды алқаптар, қамысы мен құрағы мол жерлер келімсектердің табанының астына түсіп, қазақ халқы суы тапшы, шөлейт жерлерге қарай ығыстырылды. Ресей үкіметінің отаршылдық саясаты салдарынан ежелден келе жатқан көші-қон жолдары бұзылды. Ең бастысы, қазақ халқының шұрайлы жерлері тартылып алынды. Қазақ жерлерін әскери күшпен тартып алу кіші жүз ресми түрде Ресей империясының құрамына кіргеннен кейін-ақ, басталған болатын. Мәселен, 1742 жылы 19 қазанда Орынбор губернаторы И.И.Неплюев қазақтардың байырғы мекені Жайық өзені маңына көшіп-қонуға тыйым салу туралы жарлыққа қол қойды. Онда: «Жарлықта көрсетілгендей барлық қырғыз-қайсақ хандарына, сұлтандарға, старшындар мен барлық халықтарға жар саламын, бұдан былай осы жарлық алғаннан кейін қамал маңында және Жайық өзеннің арғы бетіне көшіп-қонуға тыйым салынады. Егер ол бұзылатын болса, онда қатаң жаза қолданылады» - деген қоқан-лоққы ескерту бар болатын[11,б.47]. Ресей империясы қазақ жерлерін жаулап алу барысында және аймақты бағындырып ұстап тұруда, шекараны күзетуде казактардың әскери күшіне иек артты. «Айлакер, шапшаң әрі өжет жау – қырғыздарға(қазақтарға) қарсы табысты әрекет ете алған тек казактар ғана болды, тұрақты әскер-солдаттар мен тіпті драгундар да ол өңірде казактардан әлдеқайда әлсіз болып шықты», деп, Қазақ жерін отарлауда бірінші кезекте казактарға жүктелгенін орыс зерттеушілерінің өздері де мойындап жазды[12]. Кешегі ұры-қаралардан, қылмыскерлерден құралған топтың қолына қару беріп, қазақ жерін жаулап алуға аттандырған Ресей империясы басып алған жерлердің, ең шұрайлы бөлігін соларға берді. Атап айтқанда: Көкшетау, Атбасар, Ақмола, Қарқаралы, Баянауыл және Зайсан көлінің аймағындағы Сібір казак әскерлері 5 миллион десятина жерді тартып алып иелік етті. Оған қоса, 1904 жылы екі аралықтағы белдеу ретінде бұрын қалдырылған Ертістің сол жағалауындағы он шақырымдық өңірде Сібір казактарына берілді. Ал, Жетісу казак әскерлері Жетісу облысындағы 600 мың десятина құнарлы жерді иеленді[13].

Ресей империясы Қазақстан мен Орта Азияны басып алғаннан кейін, осы үлкен аймақты ұстап тұру үшін казактардың әскери күші жеткіліксіз екенін түсінді. Сондықтан, 1860 жылдары Қазақ жерін толық жаулап алғаннан кейін бұл аймақтағы орыстардың санын көбейту

кең көлемде мемлекеттік дәрежеде қолға алынды. Арнайы қоныс аудару басқармалары құрылып, бұл басқармалар Ресейдің ішкі аудандарынан қазақ жеріне орыс шаруаларын кезең-кезеңімен қоныс аудару ісімен айналысты. Бұл істердің ұқыпты іске асырылғаны соншалық, қоныс аударушылар үшін арнайы мемлекет қаржысы бөлініп, қоныс аударушылардың жолында арнайы тұрақтар ұйымдастырылды. Онда қоныс аударушыларға дәрігерлік көмек көрсетіліп, қаржы-қаражат берілді, азық-түлікпен қамтамасыз ету ұйымдастырылды. Міне сондықтан, Ресей империясының қазақ жерін отарлау саясатының нәтижесінде жүргізілген жұмыстар өз «жемісін» беріп, ХХ ғасырдың бас кезінде Қазақстанның кейбір аймақтарында жергілікті тұрғындардан келімсек қоныстанушылардың саны артты. Мәселен, ХХ ғасырдың бас кезінде Ақмола облысындағы халықтың 58% келімсек орыс шаруалары құрады. Келімсектердің екінші ірі шоғырланған жері Торғай облысы болды. 1897 жылы ондағы орыстардың саны 35.028 адам болса, 1911 жылы 235.480 адамға өсті. Яғни 14 жылдың ішінде 7 есеге өскен[14].

ХІХ ғасырдың аяғы ХХ ғасырдың бас кезінде Ресейден қазақ жеріне қоныс аударушылардың егі толастамауына байланысты, бұнда басы бос жерлер азайып, жер иесі қазақтар мен орыс қоныс аударушылары арасында жер үшін талас күшейіп, оның арты ұлтаралық қақтығыстардың жиілеуін күшейтті. Ресей үкіметі қоныс аударушылар үшін «артық» жерлерді анықтау мақсатында арнайы экспедициялар ұйымдастырды. Ф.А.Щербина экспедициясының құрамында Қазақстандағы артық жерлерді анықтау онда қоныс аударушыларды орналастыру жолында үлкен «еңбек сіңірген» және қоныс аударудың жай-жапсары жөнінде бірнеше еңбектер жазған профессор А.А.Кауфман 1905 жылы «Қоныс аудару және отарлау» деген еңбегінде: «1905 жылға дейін шаруалар отарлауы үшін бөлінген 3 миллион десятина жер сияқты көлемде жерді енді дала аймақтары ешқашан да бере алмайды деп айтсам, қателеспеймін деп ойлаймын» - деп жаза отырып, қазақ жерінің шамадан тыс көп тартып алынғанын мойындайды және қазақ даласын орыстардың отарлауы аяқталды деп есептеу керек деген қортынды жасайды[15]. Қазақ жерлерін тартып алу А.Кауфман қортындысымен аяқталған жоқ. Жерді тартып алу одан кейінгі жылдары да жалғасып 1906-1916 жылдар аралығында тағы да 17 миллион десятина жер тартып алынса, тартып алынған жерлердің жалпы көлемі 45 миллион десятинаға жетті. Жерінен айрылған қазақтар қатты күйзеліске ұшырап, кедейленді. Қазақтардан, кешегі өзінің ата қонысын жалға алып пайдаланғаны үшін салық төлеп тұруға мәжбір болды.

Ресей империясының қазақ жерлерін жаулап алып, ішкерлей енуіне байланысты шекараға жақын аумақтардағы Қазақ рулары жаңа экономикалық жағдайға және әлеуметтік формаларға бейімделе бастады. Қазақтардың көшпелі шаруашылығы қозғалу еркіндігі маусымдық көші-қонға тікелей тәуелді болды. Бірақ шекаралар мен тұрақты әскери бекіністердің пайда болуымен бұл еркіндік шектеле бастады. Шептерге жақын өмір сүрген қазақ рулары басқа аймақтарға қарағанда бейімделуге көбірек мәжбір болды. Жартылай отырықшы өмір салтына көшу, саудамен айналысу, әскери әкімшіліктермен ынтымақтасу шекаралық кеңістікте өмір сүріп жатқан қазақтардың өміріндегі басты ерекшеліктер болды.

ХVІІІ-ХХ ғасырдың бас кезіндегі шекаралық кеңістіктегі халқымыздың тұрмыс-тіршілігіндегі елеулі өзгерістерді бейнелейтін саланың бірі сауда-саттық. Қазақ жерлерінің Ресей империясы құрамына қосыла бастауына байланысты Кіші жүз жерлерінің бір бөлігін кейіннен Қазақстанның басқа да аймақтарын империяның шаруашылық, сауда-саттық дамуы жүйесіне біртіндеп тарту, Ресей мануфактуралық өндірісінің өнімін өткізетін арзан, қолайлы және жақын рыноктар іздеу, ішкі-сыртқы сауданың дамуы үшін қолайлы жағдай қалыптастырды. Алғашқы кезде әскери-тірек пункттері ретінде құрылған Орск, Орынбор, Петропавл, Семей, Өскемен бекіністері мен басқа да қоныстар, көшпелі қазақ халқы мен казак қоныстарының тұрғындары арасындағы шаруашылық қатынастарда маңызды рөл атқарса кейінгі жылдары Ресейдің Қазақстанмен, Орта Азия аумағымен, Цин империясымен және Орталық Азияның басқа да елдерімен сауда байланыстарын кеңейтуде алдыңғы қатарға шықты.

XVIII-XIX ғасырларда Қазақстанның батыс аймағын мекендеген қазақтар мен көрші жатқан Ресей халықтарының арасындағы сауда-саттықтың дамуына Троицк, Орынбор қалалары басты рөл атқарған. Бұл жөнде капитан Н.Рычков «1771 жылы Қазақ даласына жорығының күнделік жазбалары» атты еңбегінде былай деп жазады: «Қаракөл қамалынан шыққан жол қыратты жермен өрлеп, бұл қыраттың жоталары осы қамалдан 53 шақырым аралықтағы Троицк қамалына дейін жалғасады. Троицк қамалы үй өзеніне келіп құятын Увелки өзенінің сағасына жақын салынған. Ол – Орынбор губерниясының бүкіл жеріндегі барлық елді мекендердің ішіндегі ең атақтысы. Өйткені Ресей көпестері мен Оңтүстік Азияның іргелес жерін мекендейтін көптеген қыр халықтарының арасындағы сауда осында өтеді. Бұл арадағы саудаға түсетін дүние мүліктің ең бастылары – көрші қазақтар айдап әкелетін мал, бұхарлықтар, қашқарлықтар, түрікмендер, хиуалықтар әкелетін мақта және басқа да көптеген азиялық тауарлар»[16, б.104].

Шекаралық аймақтардағы сауда-саттықтың өрістеуі туралы айтқанда оның әу бастан-ақ таза сауда-саттыққа негізделмегенін, бұл сауда барысында да Ресей үкіметі тарапынан отаршылдық саясат иісі аңқып тұрғанын бағамдауға болады. Өйткені, қазақ жерін отарлау саясатының бір тармағы сауда-саттықта жатты. Ресей саудасы халықты талап-тонаудың тағы бір мәдениетті тетігіне айналды. Ресей саудагерлері қазақтың қолындағы мал өнімдерін шикізат ретінде су тегін бағаға алып, қымбатқа өткізді. Бұлармен бірге, қазақ даласында алдап-арбау, тонаушылық қатар өрістеді. Осылайша қазақ халқының қалыптасқан тұрмыстық жүйелі өмірін Ресейдің капиталистік қоғамы бұзды. Көшпелі өмірді бастан кешіріп, бейбіт өмір сүріп жатқан қазақтарға салық салу басталды. Сібір өлкесін зерттеуші Н.М.Ядринцевтің жазуынша «...әскери және мемлекеттік отарлаудан кейін өнеркәсіптік, сауда отарлау жалғастырылды» [17]. Ресей империясының экономикалық сауда арқылы отарлау саясаты жөнінде академик С.Зиманов өзінің «XIX ғасырдың бірінші жартысындағы қазақтардың қоғамдық құрылысы» деген еңбегінде: «Орыс көпестері мен капиталистер қазақтардан малдың жүні мен терісін өте төмен бағаға сатып алып, орталық Ресейдің сапасы төмен арзан тауарларын жоғары бағаға өткізіп, қазақтарды қанау арқылы пайдаға кенелді», - деп сол кезеңдегі сауда-саттықтың отарлаушылық сипатын айқын ашты[18].

Ресей көпестері арзан сауданы қыздыра түсу үшін қазақтармен шектескен шекаралық аймақтарда «Меневој двор» атты сауда нүктелерін ашты. Осы нүктелер Орынбор, Троицк, Қызылжар, Омбы, Семей, Өскеменде, одан кейін Ақтөбе, Ырғыз, Атбасар, Қоянды, Шу бойында пайда болды. Орыс саудагерлері Ресейдің жеңіл өнеркәсіп тауарларының құнын бірнеше есе қосып, қазақтарға сатты. Қазақтар мәжбірліктен ол заттарды малға айырбастап алып отырды. XX ғасырдың бас кезінде Ақмола уезінде айырбас саудадан орыс көпестері 63 млн сомның, Орынбор базарында жүн саудасынан 1 млн, 778 мың сомның пайдасын тапқан [19].

Қазақтар мен Ресейліктер орналасқан шекараның аймақтардағы халықтар арасындағы сауда-саттықтың оң ықпалы болғанын да айтуға тиіспіз. Қазақ даласының шебіне келіп қоныстанған шаруалар өз өнімдерін қазақтарға сатып, айырбас жасады. Әсіресе, астық өнімдері қатты өтті. Сондықтан да, орыс шаруалары астықты көп өндіріп, оны табын-табын сиырға айырбастады. Орынбор өлкесіндегі айырбас сауданың негізгі түрі мал мен астық болды. 1745-1759 жылдар аралығында қазақтар Орынборға 49697 жылқы мен құлын, 238 өгіз, 195447 қой, 774 ешкі әкелді. Зерттеуші Н.Н.Рычковтың деректеріне қарағанда, айырбастау үшін қазақтар жыл сайын 30000-нан 50000-ға дейін қой, 10-15мың жылқы айдап апарып отырған[20, с.279]. Қазақтар малға, мал терісі мен аң терісін айырбастап барқыт, мәуіті, қамқа, жібек маталар, орамалдар, кенеп, астық алған. Айырбас сауда жылына екі рет күзде және қыста өткізілді. Жылдың бұл мезгілдерінде Жайықтың сол жағалауындағы Гурьев қаласындағы айырбас ауласына қазақтар малдарын айдап келетін болған. Ал орыс саудагерлері дала қазақтарына қажетті – нан, шәй, табак және әртүрлі маталар әкелді. 1743 жылы күзде Астрахан губернаторы В.И.Татищев кіші жүздің ханы Әбілхайырға: «қазақ саудагерлері барғысы келсе, Гурьев қалашығына жіберіңіз, онда сауда жасайтын орын бар және онда жан-жақтан барған саудагерлердің бәрі дән риза» деп жазған болатын[21]. 1748 жылы 30 қаңтарда Гурьев

қалашығының коменданты капитан Ф.Ботарикин өзінің Астрахан губерниялық канцелериясына жазған баянатында жүзге жуық қазақ түтіні сауда жасау мақсатында қалаға келгенін, қазақтардың орыс тауарларына жылқыларын, қойларын, жүн, киіздерін айырбас жасағанын баяндаумен қатар: «Олар айырбасты ақшаға жасамайды. Және қазақтар бізге орыстарға, қалмақтарға ешқандайда кесірін тигізген жоқ» - деп хабарлаған еді [22].

Гурьев(Атырау) қаласындағы айырбас сауда алаңдарында Қазақтармен сауда-саттық қатынастарды Гурьевтік саудагерлер Е.Хохлачаев, ағайынды Василий мен Алексей Ванюшиндер, казактар Е.Гудаков, Д.Хохлачаев, қазандық татар саудагерлері С.Ахметов, И.Кушаев және ірі мал саудасымен айналысушы қазақ Т.Еділбаевтар және тағы басқалар жүргізді. Гурьевтік саудагерлер қазақ даласына ірі көлемдегі тауарлардың түрлерін апарды. Гурьев қаласындағы және Жайықтың төменгі бойындағы Қазақ саудагерлері де Қазақ ауылдарына сауда тауарларын апарған. Қазақ саудагері Т.Еділбаев 1865 жылы 4 қазанда таможня бекетінде әр басын 10 рубльден 120 түйе сатқанын хабараған. 1867 жылы күзде таможня бекетінде қазақтардың құны 3085 рубльге бағаланатын түйелерді сатқаны хабарланады[23].

XVIII ғасырдан бастап, шекаралық аймақтарда өмір сүрген қазақтардың негізгі кәсіпшіліктерінің бірі – балық кәсіпшілігі болды. Балық аулау кәсіпшілігіндегі жұмыс қолының дені орыс шаруаларымен қатар, қазақтар болған. Қазақтар орыстардан балық аулаудың өнімді әдістерін үйреніп, шеберлігін шыңдай түсті. Алғашында қазақтар олардан ау, қайық сатып алып, кейіннен өздері де ау тоқып, қайық жасауды үйренді. Ал ежелден бері теңіз, өзен жағасында балық аулауды кәсіп еткен қазақтардың кейбір қарапайым тәжірибесін орыстар да үйренген болатын. Мәселен, қазақтар қысты күні теңіз үстінде мұз ойып қармақ салғанда шананың үстіне жылқының үрілген үлкен қарнын қоятын. Әлде қалай мұз жарылып кеткен жағдайда үрген қарын шананы суға батырмайтын. Міне, осы тәсілді орыстар да жиі қолданатын болды. Солтүстік Каспийдің Жайық өзені құятын қолтығында бұрын-соңды болмаған қазына қақпағы ашылды. Сөйтіп бұл өңірде мемлекеттік сауданың негізін салушы шикізат қатарына балық пен тұз берік орын алды. 1718 жылы наурыз-қыркүйек айларындағы науқандық аулау кездерінде 8144 дана қызыл балық ауланса, осы кезгі жазғы кеме қатынасы кзғалысының кіріс-шығыс кітапшасының тіркеуінде Ресей билігі сарайына 4870 қорытпа балығы, 3441 бекіре, 16900 шоқыр, 115 күбі жаншылған қара уылдырық және басқа да балық түрлері ауланып жөнелтілгені айтылады[24].

Ресей империясы Қазақ жеріне шеп-белдеулер линиясын құрып, олардың ұзын бойына қорғаныс-бекіністер салып, оған әскери күштік құрылым орыс-казак әскерлерін қоныстырып алған соң Қазақ жерлерін әкімшілік отарлау әрекетіне көшті. Ол үшін: халқымыздың хандық басқару жүйесін бұзу, ел басшыларын отарлаушы үкіметтің өздері тағайындауы, қазақтың барлық заң нормаларын, сот-үкімін өзгерту, ресейлік сот жүйесін енгізу істерін жүргізді. Қазақтардағы хандық билікті әлсірету жолындағы және жою жолындағы Ресей империясының алғашқы қадамы кіші жүзде 1783-1797 жылдары аралығында болған Сырым Датұлының көтерілісі кезеңінде іске асырылды. Орынбор өлкесінің губернаторы барон О.Игельстром, Кіші жүзде хандық билікті жоюға тырысып, қазақтардың ішкі бірлігін ыдыратуға кірісті. Оның жобасы бойынша Кіші жүзде хандық билік жойылып, әкімшілік билік шекаралық сот империя шенеуніктерінен және жергілікті топ өкілдерінен құралуы көзделді. Шекаралық сот тікелей генерал-губернаторға бағындырылды. Кіші жүзде құрылған әкімшілік басқарудың ауылдық буындары шекаралық сотқа бағынуға тиіс болды. Ресей империясы өзінің отаршылдық саясатын одан әрі тереңдете түсу үшін XIX ғасырда жаулап алынған шекаралық аймақтарда әкімшілік-аумақтық реформаларды жүзеге асырды. 1822 жылғы «Сібір қырғыздары туралы жарғы» мен 1824 жылғы «Орынбор қырғыздары туралы жарғы» қазақ руларының саяси билігін жойып, оларды империялық әкімшілікке тікелей бағындырды. Ендігі кезекте фронтир енді тек әскери ғана емес, әкімшілік және мәдени шекараға айналды. XIX ғасырдың екінші жартысында, 1867-1868 жылдардағы реформалардан кейін Ресей империясы қазақ жерлерін толық басып алғаннан кейін, Қазақстан аумағын үш генерал-губернаторлыққа

бөлді: Орынбор, Батыс Сібір және Түркістан. Шекаралар әкімшілік тұрғыдан анықталып, уездер мен болыстар құрылды, Ресей үкіметіне бағынатын ауыл старшындары институты енгізілді. Бұл реформалардың басты мақсаты тек әкімшілік бағындыру ғана емес, сонымен қатар мәдени трансформация болды: орыс-қазақ мектептері ашылды, миссионерлік қоғамдар құрылды, көшпелі экономикаға қайшы салықтар енгізілді. Фронтир кеңістігі бір мезгілде ассимиляция мен қарсылық аймағына айналды. Фронтир тек бейбіт өмір сүру аймағы болған жоқ. Әр кезеңде шекара маңында көтерілістер болып тұрды (Мәселен, 1783-1797 жылдардағы Сырым Датұлының басшылығындағы ұлт-азаттық көтеріліс, 1836-1838 жылдардағы Исатай Тайманұлының басшылығындағы шаруалар көтерілісі, 1837-1847 жылдардағы Кенесары Қасымұлының басшылығындағы ұлт-азаттық көтеріліс және тағы басқа көтерілістер). XVIII ғасырдан басталған, XX ғасырдың бас кезеңіне дейінгі ұлт-азаттық көтерілістердің барлығы да шекаралық қысым мен отарлық басқаруға қарсы күрестің айқын көрінісі болды. Бұл көтерілістер жердің тартып алынуы, салық-қысымы, күштеп христиан дініне енгізу және дәстүрлі өмір салтының бұзылуынан туындаған болатын. Осылайша, шекаралық кеңістік дүниетанымдар мен мүдделердің қақтығыс алаңына айналды. Ресей империясы үшін бұл – «өркениеттік миссия» аймағы болса, қазақтар үшін – тәуелсіздігі мен мәдени ерекшеліктерін сақтау жолындағы күрес алаңы болды.

Қорытынды. Халқымыздың тарихындағы XVIII-XX ғасыр аралығы – кеңістік ұғымының күрт өзгеріске ұшыраған кезеңі болды. Қазақтардың өздерінің тарихи ата-мекеніндегі ашық кеңістігі өмір салты отарлық шекаралармен шектелді. Империялық қысыммен қатар, жергілікті бастамалар жағдайында қазақ қоғамы бейімделіп, қарсы тұрып, өмірдің жаңа формаларын меңгерді. Бұл шекаралық кеңістік тек саяси ғана емес, сонымен қатар мәдени, экономикалық және рухани өзгерістерге толы күрделі құбылысты бастан кешті. Осылайша, Қазақстан шекараларының қалыптасуы XVIII-XX ғасырдың басында күрделі әрі көп кезеңді үдеріс болды. Бұл үдеріс ерікті түрде бірігуді де, отарлық саясаттың күштеу әдістерін де қамтыды. Қазақ шекара кеңістігін зерттеу Орталық Азиядағы отарлық үдерістің ерекшелігін ғана емес, сонымен бірге дала қоғамының ішкі динамикасын да тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Валиханов Ч.Ч. *Собр. соч. в 5-ти томах, т.1.А., 1961. - 426 стр.*
2. *Полное собрание законов России. т. IX, №6571. - с. 324*
3. Георги И.Г. *Описание всех обитающих в Российском государстве народов, также их житейских обрядов, вер, обыкновений жилищ, одежд и прочих достопамятностей. – СПб, 1799. – 4т. С. 144*
4. Кирилов И.К. *Цветущее состояние Всероссийского государства. М., 1977. - 235 с.*
5. Рычков П.И., Рычков Н.П. *Капитан жазбалары (жолжазда очерктер). Аударған Р.Шәймерденов. Астана: Аударма, 2002. – 144 бет*
6. Аристов Н.А. *Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей и сведения об их численности. Живая старина. Вып III и IV. с.76*
7. Абаза К. *Завоевание Туркстана: рассказы из военной истории, очерки природы, быта и нравов туземцев в общедоступном изложении. - СПб., 1902. - IV, 310 с.*
8. Мұқанов М. *Қазақ жерінің тарихы. – Алматы: Атамұра-Қазақстан, 1994, -80 бет*
9. Левшин А.И. *Описание киргиз-казахских или киргиз-кайсацких орд и степей. – Алматы: Санат, 1996. -656 стр.*
10. *Ключевский. Курс русской истории. Москва, 1911. ч.1. с.24*
11. Қайратұлы Б. *Қазақия қалай отарланды? Астана: Жарыс, 2016. -400 бет*
12. *Азиатская Россия. С.Петербург. 1914. т.1 с.30*
13. *Азиатская Россия. С.Петербург. 1914. т.1 с.382-383*
14. *Азиатская Россия. С.Петербург. 1914. т.1 с.69*
15. *Кауфман А.А. Переселение и колонизация. СПб. 1905. с.231*

16. Рычков П.И., Рычков Н.П. *Капитан жазбалары*. Алматы: Ана тілі, 1995. - 141 бет.
17. Ядринцев Н.М. *Сибирские инорьдцы, их бытъ и современное положение. Этнографическая и статистическая исследования с приложениями статистических таблиц*. СПб., 1981. с.132
18. Зиманов С.З. *Общественный строй казахов первой половине 19 века*. А., 1958. - 293 стр.
19. Мұқанов С. *Халық мұрасы*. Алматы: Жазушы, 2005. – 305 бет.
20. Рычков П.И. *Топография Оренбургской губернии*. Оренбург, 1887. - 406 стр
21. Витевский В.Н., И.И.Неплюев и Оренбургский край в прежнем его состава до 1758г., т.III – Казан: 1897, с.692
22. РФ АОМА, 394 қор, 1 т., 1388 іс, 86 п
23. *Материалы по истории Казахской ССР*. т.IV - М.Л.:1940, с.26
24. Крафт И.И. *Сборник узаконений о киргизах степных областей*. –Оренбург, 1889, - с. 103.

References:

1. Valihanov Ch.Ch. *Sobr. soch. v 5-ti tomah, t.I.A.*, 1961. - 426 str.
2. *Polnoe sobranie zakonov Rossii. t. IX, №6571. s. 324*
3. Georgi I.G. *Opisanie vseh obitaiyih v Rossuskom gosydarstve narodov, takje ih jiteiskih obriadov, ver, obyknoveniu jili, odejd i prochih dostopamiatnostei*. –SPB, 1799. – 4t. S. 144
4. Kirilov I.K. *Tsvet'ye sostoianie Vserossuskogo gosydarstva*. М., 1977. -235 s.
5. Rychkov P.I., Rychkov N.P. *Kapitan jazbalary (joljazda ocherkter)*. Aýdargan R.Sháimerdenov. Astana: Aýdarma, 2002. – 144 bet
6. Aristov N.A. *Zametki ob etnicheskom sostave týrkskih plemeni i narodnostei i svedeniua ob ih chislennosti. Jivaia starina. Vyp III i IV. s.76*
7. Abaza K. *Zavoevanie Týrkstana: rasskazy iz voennoi istorii, ocherki prirody, byta i nraovov týzemtsev v obedostýpnom izlojenu*. - SPb., 1902. - IV, 310 s.
8. Muqanov M. *Qazaq jeriniń tarihy*. –Almaty: Atamura-Qazaqstan, 1994, -80 bet
9. Levshin A.I. *Opisanie kirgiz-kazachih ili kirgiz-kaisatskih ord i stepei*. –Almaty: Sanat, 1996. -656 str.
10. Klychevsku. *Kýrs rýsskoi istorii*. Moskva, 1911. ch.1. s.24
11. Qairatuly B. *Qazaquia qalai otarlandy?* Astana: Jarys, 2016. -400 bet
12. *Aziatskaia Rossua. S.Peterbýrg. 1914. t.1 s.30*
13. *Aziatskaia Rossua. S.Peterbýrg. 1914. t.1 s.382-383*
14. *Aziatskaia Rossua. S.Peterbýrg. 1914. t.1 s.69*
15. Kaýfman A.A. *Pereselenie i kolonizatsiua*. SPB. 1905. s.231
16. Rychkov P.I., Rychkov N.P. *Kapitan jazbalary*. Almaty: Ana tili, 1995. - 141 bet.
17. Iadrinsev N.M. *Sibirskie inordtsy, ih byt i sovremennoe polojenie. Etnograficheskaiia i statisticheskaiia issledovaniua s priloienuami statisticheskikh tablits*. SPB., 1981. s.132
18. Zimanov S.Z. *Obestvennyi stroi kazahov pervoi polovine 19 veka*. А., 1958. - 293 str.
19. Muqanov S. *Halyq murasy*. Almaty: Jazyshy, 2005. – 305 бет.
20. Rychkov P.I. *Topografiua Orenbýrgskoi gybernu*. Orenbýrg, 1887. - 406 str
21. Vitevsku V.N., I.I.Nepliyev i Orenbýrgsku krai v prejnem ego sostava do 1758g., t.III – Kазan: 1897, s.692
22. РФ АОМА, 394 қор, 1 т., 1388 іс, 86 п
23. *Materialy po istorii Kazahskoi SSR. t.IV - M.L.:1940, s.26*
24. Kraft I.I. *Sbornik ýzakonenu o kirgizah stepnyh oblastei*. –Orenbýrg, 1889, s.103